

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

„...angyal volt maga is”?

Sötér István, a Jókai-életmű kutatója

az önvallomás és a politikai kényszer kettősségében

Sötér István tudományos tevékenységének legsúlyosabb része a 19. század kutatása volt. A róla szóló, itt olvasható tanulmányok zöme érinti e témakört, főleg a kézikönyvvel kapcsolatban. Mégse akartam lemondani a dologról, ezért mint legnyomjelzőbb, legárulkodóbb, legtanulságosabb szektort, kiválasztottam Sötérnek a Jókairól írott tanulmányait, kezdve 1941-es könyvétől. Még egy dolog befolyásolt ebben a szűkítésben, a részleges átalakításban: engem két Sötér-írás ragadott meg leginkább fiatalkoromban, amikor az Irodalomtudományi Intézetbe kerültem 1963-ban (ekkor jelent meg Sötér *Nemzet és haladás* című kötete). Az egyik az Irodalomtörténeti Közleményekben kiadott *Toldi és szerelme* című tanulmánya,¹ a másik pedig az 1941-es Jókai-monográfia,² amelyre Ferenczi László barátom hívta föl a figyelmemet mint legtanulságosabb és mondhatni, remek írásra. (Azóta is köszönöm neki, és nagyon örülök, hogy ezt most nyilvánosan is megtehettem.)

Az 1941-es könyv, a *Magyar írók* című, Eckhardt Sándor által szerkesztett sorozatba illeszkedő kismonográfia egy kritikátörténeti visszatekintéssel kezdődik, s olyan, igen erős kritikával, amely nagyjából – néhány részlettanulmánytól eltekintve – az 1925-ös centenáriumi évfordulóig szól. Ebben a Jókai-szakirodalmat bírálja Gyulaitól Zsigmond Ferencig, de rögtön abból a szempontból, hogy ez mennyiben akadályozza meg a valódi Jókai megismerését! Arra figyelmeztet ugyanis, mégpedig igen erőteljesen, hogy valami baj van Jókai recepciójával, egészen az alapfogalmak szintjéig. Természetesen – nagyon helyesen – azt az ellentétpárt ragadja ki ebből a téveszme- vagy alapfogalom-bokorból, amely a mai napig tovább él az iskola vagy a köznapi beszéd szintjén: azt, hogy e világkép angyalok és ördögök párviadala, Jó és Rossz mitikus küzdelme. Ez a „megfejtés” lehetett jó vagy rossz, pozitív vagy negatív értelmű az első megfogalmazásakor, az utókor azonban a leghatározottabban kiüresített, semmitmondó szóképpé változtatta. Hogyan száll szembe ezzel Sötér, az irodalomtörténész és az író, aki egyébként szereti a paradoxonokat? Így ír: „Ennek az írónak, aki alkotásait valamilyen önkívülethez hasonló révületben hozta létre, tulajdonképp nem alakjaihoz, anyagához, hanem egyedül – az íráshoz volt köze.” (81.) Ha már használta a rendkívül éles „önkívület” kifejezést, ha már bevezette ezt a fogalmat mint pozitív tulajdonságot, mint igazi romantikus ihlet-típust, ezzel határozottan átértelmezte az angyal és az ördög szerepkörét is. Utólag így tudja megmagyarázni egyik korábban provokatívan

1 ItK, 62(1958), 222–230.

2 SÖTÉR István, *Jókai Mór*, Bp., Franklin-Társulat, 1941.

elejtett mondatát: „Méltán mondhatjuk el róla, hogy műveit életmódjával hitelesítette és szentesítette, s nem lehet szemére vetnünk az egyoldalúan angyali emberábrázolást épp annak, aki” – most jön a poén! – „angyal volt maga is.” (47.) Tehát Jókai az angyal.

Ezek után komparatista elkötelezettségének megfelelően és franciás érdeklődésétől vezettetve, ha lehetséges, még tovább fokozza a feszültséget. Kiemeli tudniillik a *Janicsárok végnapjait* mint olyan orientalista regényt, amely egyrészt lehetővé teszi az írónak, hogy az *Erdély aranykora* megírásához készülve belefogjon abba a magyar történelmi regénysorozatába, amelynek fontosságára Zsigmond Ferenc hívta fel a figyelmet, s egyúttal el is helyezze ezt a világirodalom palettáján. „Az a költőiség, melylyel a »Csataképek«-ben találkoztunk először, itt újabb változatban, de nem kevesebb erővel bukkan fel: Victor Hugo *Orientales*-ja jut eszünkbe, melynek versét törökre, arabra, perzsára fordítja le a csodálatos írónád.”³ (85.) Ezek után tulajdonképpen karakterrajzot teremt; meglehetősen aránytalanul, könyvének nagyobbik felét ugyanis ez a karakterrajz teszi ki, amelyet tehát Sötér kritikátörténeti ellenszélben fogalmaz meg. Hozzá kell tenni: az Eckhardt Sándor-féle sorozatban összesen négy kötet jelent meg, ám ez az eljárás mód nem példátlan. Sík Sándor hasonlóképpen dolgozik például a Zrínyi-portréban.

Sötér István a továbbiakban ugyanebben a modorban töpreng azon, hogy milyen korszakokra lehet osztani az írói életművet. Kiemeli a *Magyar nábobot* és a *Kárpáthy Zoltánt* mint abszolút csúcspontot, s ehhez képest konstruál egy *Jókai humanizmusa* címen elkülönített szakaszt, ám az ide sorolt regényekről később, egy mű kivételével folyton hallgat. Pedig az ide sorolt művekről szól úgy, hogy ezek igazolják legjobban (vagy általuk véli igazolni) azt a bizonyos misztikus, telivér-romantikus, „angyali” – mondhatni teurgikus – felfogást, illetve jellemábrázolást, amely Sötér szerint a legközelebb áll Jókai írói karakteréhez. (Később csupán a *Fekete gyémántokat* említi, de szót sem ejt – nyilván orosz vonatkozásai miatt – *A jövő század regényéről*.) Azért hangsúlyozom, mert Sötér itt egybevonja a hőst és az író. Később olyat is megkockáztat – bár e gondolatát nem fejleszti tovább –, hogy Jókai a „felület tökéletes embere”, abban az értelemben a felületé, ahogyan azt majd Kosztolányi dicsőíti, ezért nem lehet részvéttel vádolni, gyanúsítani vagy akár megdicsérni. Tökéletes művész, de kívül áll azon a világon, amelyben megteremti reális hőseit, akiket részben az anekdotából merít, részben pedig egy aszkétikus szent jellemvonásaival ruház fel. Ez az egyik csoport; de vannak olyanok, akik valóságos teremtmények, isteni vagy Isten-emberi vonásokkal, ezek viszont szándékosan közönyösek a megváltandó többi „közönséges” ember iránt. Ezt Sötér leginkább Berend Iván személyével kapcsolatban fejtegeti.

Rátér természetesen egy újabb szerepkörre is, bár nem tulajdonít neki túl nagy jelentőséget. Ez a szerepkör a Nemzet Vigasztalója vagy a Nemzet Tanítója. Későbbi Jókai-tanulmányaiban azonban Sötér hallatlanul kiaknázza és el is túlozza ezt a szerep-

3 Sötér azt a csodálatos írónádat emlegeti, amely a regényben szerepel.

kört, elsősorban a *Jókai és a Rab Ráby* című írásában,⁴ illetve a *Romantika és realizmus* című kötetben.⁵ 1941-es monográfiájának végén még a következőt írja (az sem véletlen, hogy egy Szabó Zoltán-célzással fejezi be):

Könnyen félremagyarázható hibáival, nehezen megbocsátható erényeivel Jókai műve a legmerészebb vállalkozás, a leghősibb kaland; irodalmunk valóság és költészet egymásba mosódó határait közelítette meg általa. De valamivel még ennél is több: népünknek legédesebb vigaszára és legkeserűbb lelkifurdalására szolgálhat az a kép, amit Jókai az örök Magyarországról megőrzött. „Szerelmes földrajznak” nevezte tájképei sorát egyik írónk: szerelmes az ő történelme, társadalomrajza, szerelmes egész élete műve is!⁶

Világháborúban vagyunk, az örök Magyarországról van szó és azokról a veszendő értékekről, az ország létéről, mely éppen megint kockavetés tárgya, ezért szól így Sötér a *Jókai, a nemzet nevelője* című fejezetben: „Gyermeki nemzet, gyermeki nevelő! A Magyar nábob, mint a *Hitel* hagyományának folytatója! De talán jobb is volt így, ami Széchenyinél és Keménynél elriasztott, az Jókainál ellenállhatatlan csalétekké vált, mintha az ünnepélyes Szentirmay gróf a varázsló Kossuthot kérte volna föl eszméinek népszerűsítésére!”⁷

Megint el kell varnria egy szálat, mert mind Jókai angyságából, mind a tökéletességből, mind abból, hogy számára csak az írás létezik, következhetne egy kifogás, a 20. században különösen, méghozzá egy író társ szájából. De ezt elhárítja, mert szerinte az óvatos Jókai nem mert öncélú irodalmat alkotni, noha ilyesmire nála senki sem lehetett volna méltóbb. (Sötér ezt a gondolatot is félbeszakítja, nyilvánvalóan a *Tengerszemű hölgy*ben olvasható hírhedt párbeszéd hatására.) Azután viszont, mintha ezt nem is írta volna le, megint erőt vesz rajta a komparatista szenvedély, s a következő, rendkívül finom és igazán találó alapigazságot mondja ki, az én különös gyönyörűségemre: Kárpáthy Zoltán és Jenői Kálmán méltó párjai lehetnének Jean Paul és Stendhal örökéletű fiatalembereinek! Akármilyen hihetetlenül hangzik, ezek az alakok *élnék* – mármint Jókai alakjai –, s ma is frissebbek, mint akármelyik realista arckép. Ezt jegyezzük meg, mert később nagyon sokszor kellett Sötérnek vezekelnie e sorokért. Szerinte ráadásul egy-egy Jókai-hős láttán csak az igazi klasszicizmusban föllelhető örömet és megkönnyebbülést tudjuk érezni. „Megkönnyebbülést, mint minden tiszta és szerencsés alkotás előtt, mely győzelmet jelent létünk komor zűrzavara fölött.” Ez annak a négy-öt, hallatlanul erős szív-hangon szóló mondatnak az egyike, amelyre emlékezünk még akkor is, amikor Sötér már majdnem mindent föladvott és majdnem mindent elfelejtett ebből az első dicshimnuszából.

Ahogy említettem, végképp hiányzik a későbbi Sötér-féle Jókaiából *A jövő század regénye*, amelyben a teurgikus, teremtő, Isten-emberi merészséget ünnepli. Le meri írni

4 ItK, 60(1956), 1–39.

5 Bp., Szépirodalmi, 1956, 467–549.

6 SÖTÉR, *Jókai Mór*, i. m., 169.

7 Uo., 101.

azt – és ez hallatlanul fontos! –, hogy az ő tanítása úgy lesz összemberi, az egész emberiséghez, a teljes világhoz szóló kérügmá, hogy közben nem szűnik meg magyarnak lenni, hanem ezt a nemzeti vonást teljességgel összeolvasztja az összemberivel. Ugye érthető, hogy a világháború után, a szocializmus idején többé már nem lehetett leírni ilyesmit...

Gyermeki ugyan Jókai, de gyermekien bölcs és bizakodó, noha ez a bizakodás mélységes kétségbeesést takar. Az örök harc, a háborús elfajulás első fenyegető jeleit megsejtette a legboldogabb békeévek közepette – a békeéveket idézőjelbe tehetjük, hiszen a francia–német háború épp elég intés volt számára. Nyugat kultúrájának hanyatlása, gépiessé, embertelenné válása nagyon is nyilvánvaló volt e naiv álmodozó előtt (a naivot itt most gúnyosan teszi idézőjelbe), aki az elkerülhetetlen válsághelyzetben már csak a megváltással szinte egyenrangú csodában tudott bízni, s természetes, hogy e csodát csak egy Jókai-hős vihette végbe. A *Fekete gyémántok*-ban megteremtett hőstípust teljesíti ki tehát az egész mítoszban, amelyet a regénnyel megteremt. Van más olyan regény is, amelyet soha többé nem emleget, nem idéz: az *Egy az Isten*. Sőt, képes még nacionalizmussal is vádolni ezt a könyvet, amelyről egykor azt írta, hogy

Jókai korábbi regényeiben is előfordult már egy-egy család vagy csoport, melynek kiválasztott szerep jutott, s mely a gonosszal szállt szembe, valamilyen természetfeletti erő vagy misztikus küldetés birtokában. Az összes Jókai-hősöket ilyen „kiválasztottaknak” tekinthetjük, ezeknek csoportjához azonban *A jövő század regényében* és az *Egy az Istenben* még egy egész nép is csatlakozik, a székely. Híres erdélyi útjai óta különös jelentőséggel bír ez az országrész Jókai szemében, a székely pedig valósággal úgy jelenik meg, mint Isten kiválasztott népe, a mag, melyből egy nemzet, s talán az egész emberiség jövője fog kihajtani. Jókai rajongó eszményítése valószínűleg nagyban hozzájárult a székelység ama kultuszához, mely lassanként diadalra jutott irodalmunkban, s valószínűleg nem tévedünk, ha úgy sejtjük, hogy az a regényes hősi szín, melyben néhány évtized óta Erdélyt látjuk, igen sokat köszönhet Komárom szülöttének.⁸

És természetesen végképp hiányzik a Capitano világára való célzás, amellyel a könyv befejeződik, Európa és hazánk elsüllyedéséről. *A századvég* című fejezetből idézünk:

[...] utolsóelőtti regénye, az *Ahol a pénz nem isten* visszatérést jelent a tündéri utópiához, de talán csak azért, hogy a pompázó délszaki színek közül annál komorabban emelkedjék elő az odamenekült európaiak tragédiája. [...] A süllyedő Európa menekültjei ők, spengleri komorsággal hangzik jóslatuk: „Európa ott van már a tenger színe alatt.” Hatalma, gazdagsága már csak mesemondás. Alul kezdődik a süppedés, a néptömegeknél. Azok már szájig vannak a vízben. [...] Itt állunk kicsi nemzetünkkel, melynek a kerek világon nincs rokona, testvére, barátja. Sziget az országunk a népek tengerében. S akik körülvesznek bennünket, azok mind maforik, akik éheznek a testünkre, vérünkre azért,

mert a magunk nyelvét beszéljük, azt műveljük, irodalmat, művészetet alkotunk nemzeti alapon, mert hazát tartunk fenn, azt boldoggá, hatalmassá, örökkévalóvá tenni törekszünk, mert a szabadságért lelkesedünk.⁹

Azt hiszem, mindenki előtt világos, hogy később ezeket a kijelentéseket el kellett feledtetni. A *Romantika és realizmus* című kötetben (1956) egymás mellé tett, de egybe nem dolgozott két tanulmánya mutatja, hogy Sőtér a legóvatosabb diplomáciai húzásokkal mit tudott megtartani ebből az eléggé koherens és rendkívül szuggesztív látomásból. E két tanulmány azért is lényeges, mert az 1963-as *Nemzet és haladás* épp ezekre hivatkozva zárkózik el a Jókai-kérdés részletesebb tárgyalása elől, s gyakorlatilag így érvényesítheti ezeket az egyáltalán nem irodalomtörténeti, sokkal inkább irodalompolitikai húzásokat. Révai elvtársat például az egész kötetben csak szidalmazza, kimutatja ügyesen róla, hogy nincs igaza sem Petőfi ügyében, sem általában a népiességről szólván, sem Arany Jánosról, de főleg Madáchcsal kapcsolatban. Ezek után a Jókai-fejezetet Révai-idézettel kezdi: mondván, hogy mennyire igaza van Révai elvtársnak (így emlegeti, kellő bizantinuszsenialitással), hiszen ő a valóság romantikus átköltésének nevezi Jókai írásművészetét. Ez igaz, ám ezek után már nincs több hivatkozás Révaira, legalábbis én szorgos olvasás után sem találtam. Az első változatban, azaz a *Romantika és realizmus*ban viszont súlyos dolgok vannak. Révai elvtársat mint megfellebbezhetetlen és igazmondó tekintélyt idézi, de van még ennél is rosszabb: Gerő elvtárs felesége, G. Fazekas Erzsébet is szerepel hivatkozott szakirodalomként. E megfellebbezhetetlen tekintély a reakciós klérusról szólván – és ez különösen szégyenteljes! –, Sámuel apát jellemzésénél azt írja, hogy felszabadulásunk után is akadtak még izgága, politizáló papok egy ideig. – Mondja ezt Mindszenty letartóztatása idején. (Úgy látszik, Sőtér nyelt egyet. Vagy kettőt.)

Vissza kell mennünk egy kicsit az időben, hogy megértsük. Sőtér ugyanis 1945 után, megőrizve a megőrizhetőt, bejelentette, hogy változtat. De mivel szemben? Ezt nem szokták a Jókai-kép kapcsán idézni, pedig fontos. *Játék és valóság* című kötetének¹⁰ hasoncímű, bevezetesként írott tanulmánya nem egyéb, mint monumentális tiltakozás Lukács György realizmusfelfogása ellen; merőben irodalomtörténeti, de azért esztétikai érvekkel is, vagy jobban mondva: írói érvekkel egy olyan író tollából, aki egyúttal saját nemzedékének kritikusa; aki felismeri, hogy ez az egész nemzedék halálos veszélybe kerül, ha győz Lukács György felfogása. Itt tehát látjuk, hogy mit tart meg, és mit kénytelen föladni. Azt írja: „Mert ez a kor, Petőfi és Arany kora, a valóság ritka kora a magyar történelemben –, irodalmi és politikai valóságé egyképp.”¹¹ A tanulmány egy lidércnyomásszerű közállapot-rajzzal kezdődik, azzal, hogy csak az összeomlás, az 1945-ös krach után ért oda az ország, hogy egyáltalán fölfogja, miben él, mi veszi körül. Tehát ködök, hazugság, félreértések stb. voltak; ezzel szemben áll a hajdani Petőfi–Arany-féle tisztaság és egyértelműség. „Megalkuvás és hazugság korszaka követi: s

9 Uo., 139–140.

10 SÖTÉR István, *Játék és valóság (Tanulmányok)*, Bp., Hungária, 1946.

11 Uo., 12.

hogy a '40-es évek tisztán sugárzó valóság-napja elé toluló párák és ködök mily mérgezők, azt Jókai példája mutatja, ezé a gazdag és finom művésze, ki valamennyi kortársánál pontosabban, hűségesebben tükrözi a kor erényeit és hibáit, egészségében és betegségében is, a társadalom rejtélyes erőgyarapódásainak vagy titkos sorvadásainak részeseként.”¹² Egyre jobb! „Mily hiteles az ő fiatalkori romantikája, álmok és sóvárgások völgyeiből mily gazdagon fakadó – és a realizmus mily biztató fuvallatai járnak át ama műveit, amelyeket még a magyar égbolton delelő valóság önt el fényével. Töredékeiben, hiányaiban is legnagyobb realistáink egyikének kell őt tekintenünk” – Nesze neked, Lukács...! – „Gogoly méltó rokonának –, amíg a letűnő valóság, a hamisságba süllyedő kor, a realizmusnak még igényeit is tehetetlenül feloldó irodalom fokozatosan sötétbe nem borítják az ő tükrének ragyogó lapját.”¹³ Meg lehet-e állapítani ezek után, hogy Sötér mit gondolt komolyan, s mit nem? Egyszerre halmozza fel az együttélés és a védelem argumentumrendszerét, amit a dolgok lazulásával vagy könnyebbségével majd újra előszedhet.

Ezt a rövid áttekintést a *Toldi szerelméről* szóló tanulmánnyal és a részletesen bemutatott Jókai-könyvvvel kezdtem. Ez utóbbiban Sötér úgy látja, hogy mindaz, ami a magyar irodalmi epika csúcsteljesítményének számít a 19. században, az kétágú és egymással rokon: egyik oldalról Arany nagy epikus vállalkozásai, a hun eposztrilógia, másik oldalról a teljes Jókai-életmű. Rokon töről fakadnak és színvonalban is azonosak – ez ismét egy olyan megállapítása, amelyet a későbbiekben nem vállal. Sőt, a *Nemzet és haladás*ban azt írja, hogy a prózai epika terén Jókait nem szabad a hibái miatt Kemény szempontjából elmarasztalnunk (Kemény túl szigorú bíró), hanem csak Aranyval szemben! A magyar epika a verses epikával teremtette a legnagyobbat, és Arany ily módon felülmúlja Jókait is. Ez az álláspontja tehát a valóságos meggyőződésből fakad, akár elfogadjuk, akár nem – a többi, az tulajdonképpen pasziánsz volt, illetve kártyatrükk ugyanazokkal az érvekkel, amelyek a politikai körülményektől függően hol jó, hol rossz oldalról tüntették fel az író egy-egy jellemvonása miatt...

12 Uo.

13 Uo.